

**MƏTNŞÜNASLIĞIN METODOLOJİ
ƏSASLARININ İNKİŞAF
İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ ÜMUMİ
MƏTNŞÜNASLIQ TERMİNLƏRİ**

Novruz Nuriyev

AMEA Elm Tarixi İnstitutunun elmi işçisi

**DEVELOPMENT DIRECTIONS OF
METHODOLOGICAL FUNDAMENTALS OF
TEXTUAL CRITICISM AND GENERAL TERMS
OF TEXTOLOGY**

Novruz Nuriyev

*Researcher of the Institute for the History of Science
of ANAS*

Baku, Azerbaijan / Bakı, Azərbaycan

e-mail: novruznuriyev90@gmail.com

Pages / səhifələr – 61-65

<p>UOT UDC: 929.</p> <p>ORKID İD ORCID ID: 0000-0003-0892-8041</p> <p>Daxil oldu Received: 10.04.2022</p> <p>Qəbul olundu Accepted: 21.05.2022</p> <p>Redaktə etdi Edited by Dr. Bayram Quliyev</p>	<p>Açar sözlər: metodologiya, mətn tənqidi, elm tarixi, piktoqrafiya Xülasə Məqalədə filologiyanın tərkib hissəsi olan mətnşünaslığın yarandığı gündən etibarən ümumi inkişaf meylləri tədqiq edilmişdir. Yazılı abidələrin quruluşu və məzmunu, eləcə də yazılı vasitələrdən istifadə və müəllifin şəxsiyyətinin müəyyən edilməsi (atribusiya) və onun haqqında bioqrafik məlumatların verilməsi mətnşünaslıqda əsas metodları təşkil edən amillərdəndir. Məqalədə mətn tənqidinin əsas problemlərinə aid tədqiqat istiqamətlərindən də bəhs edilir. Məqalə klassik mətnşünaslıqda mövcud olan metodoloji ənənələr haqqında qısa məlumat vermək və onların müasir mətnşünaslığa təsirini təqdim etmək məqsədi daşıyır.</p> <p>Key words: methodology, textual criticism, history of science, pictography Summary The article examines the general development trends of textual criticism, which is a part of philology, since its inception. The structure and content of written monuments, as well as the use of written means and the identification (attribution) of the author and the provision of biographical information about him are the factors that form the main methods in textology. The article also discusses research areas related to the main problems of textual criticism. The article aims to give a brief overview of the existing methodological traditions in classical textual studies and presents their impact on modern textual criticism.</p> <p>Ключевые слова: методология, текстология, история науки, пиктограмма. Резюме В статье рассматриваются общие тенденции развития текстологии, входящей в состав филологии, с момента ее зарождения. Структура и содержание письменных памятников, а также использование письменных средств и идентификация (атрибуция) автора и предоставление биографических сведений о нем являются факторами, формирующими основные методы в текстологии. В статье также рассматриваются направления исследований, связанные с основными проблемами текстологии. Цель статьи — дать краткий обзор существующих методологических традиций классической текстологии и показать их влияние на современную текстологию.</p>
---	---

Yazının ilk yarandığı dövrlərdən etibarən bu yazını tərtib edən hər bir insan təkcə öz dövründə deyil, sonrakı dövrlərdə də öz fikir və düşüncələrinin, əmr və qərarlarının, ətrafında baş verən hadisələrin məlum olmasını hədəf almaqdadır. Mətnşünaslıq elm olaraq yeni olsa da, mətnşünaslığın əhatə etdiyi sahələr ən qədim dövrlərdən etibarən yazı ilə bərabər müxtəlif məzmununda inkişaf etmişdir. Qədim Qobustan qayaüstü təsvirlərinin oxunuşu ilə orta əsr əlyazmalarının oxunuşu eyni məqsədə - məzmunun aydın olmasına, təsvirin və ya yazının müəllifinin ifadə etmək istədiyi fikir və

düşüncələri bilməyə, bununla yanaşı, həmin dövrün mühitini də öyrənməyə xidmət edir. Mətnşünaslığın qədim dövrlərdən günümüzədək inkişafı daha çox üç istiqamətdə həyata keçirilmişdir:

Birinci və əsas istiqamət dini inanc və motivlərin geniş xalq kütlələrinə, sonrakı nəsillərə çatdırılmasıdır.

Qədim dini-mifoloji mətnlər, əfsanələr, dini inanclarla bağlı qaydalar Qədim Yunanıstanda, Misirdə, Romada, Hindistanda, Yaxın və Orta Şərqdə, Çində, Amerika və Afrika qitəsinin yerli qəbilələri arasında sayılıb-seçilən şəxslər tərəfindən diktə edilir və qələmə alınır. Bu, qeyd edilən bölgələrdə yazı mədəniyyətinin formalaşmasından irəli gəlirdi. Yazı mədəniyyəti inkişaf etdikcə yazı mətnlərinin tərtibi qaydaları üzrə araşdırmalar da inkişaf edirdi. Bu inkişaf templərinin paralel davam etməsi nəticəsində daş kitabələrdən dəri üzərində yazıyadək əlyazma nüsxələri, daha sonra çap üsulunun meydana gəlməsi ilə yanaşı, yazı vasitələrinin və üslubunun tədqiqi də artan xətt üzrə genişlənməkdə idi.

Səməvi kitabların yazıya alınması, peyğəmbərlərin və onların davamçılarının gətirdikləri ilahi qaynaqlı doqmaların məzmununu aydınlaşdırmaq üçün mətnşünaslığın müəyyən metodlarından istifadə edilməkdədir. Məsələn olaraq, yəhudiliyin müqəddəs kitabının adı olan "Tövrat" Musa peyğəmbərə vəhy olunan müqəddəs qanun və qaydaların adı olaraq istifadə olunduğu kimi, Tanah (Əhdi-Ətiq), Mişna, Talmud və ravvinlərə aid bütün əsərlər üçün də istifadə olunur. "Tövrat" məfhumu təkcə müqəddəs vəhylərin adı olaraq istifadə olunduğu zaman yalnız Əhdi-Ətiqin ilk beş kitabını ifadə edir. Tövratın bükülü vərəqlər halındakı əlyazması Sefer Torah, kitab şəklindəki nüsxəsi isə Humaş Torah adlanır. Humaş nüsxəsində həftərə adlanan əlavələr yer alır və hər iki əlyazma nüsxəsi beş kitabdan ibarətdir. Bunlar Bereşit, Şemot, Vayiqra, Bemidbar və Divarim adlanır. Bu kitablar arasında üslub birliyi yoxdur. Sefer Torahın

yazıya alınması zamanı xəttatlar və yazı üslubu xüsusi olaraq seçilir, yazı vasitələri isə "koşer" qaydalarına uyğun həyata keçirilir. Bu qaydalara uyğun hazırlanmış heyvan dərisi, qara mürəkkəb və qarğı istifadə olunmadığı təqdirdə Sefer Torah etibarsız hesab olunur. Tövratın yazılması ilə bağlı qaydalar Babil Talmuduna sonradan əlavə edilmiş Soferim və Sefer Torah hissələrində ayrıca qeyd olunmaqdadır. Buradan göründüyü kimi mətnin yazılış şəkli və üslubu ilə bağlı qaydalar elə səməvi kitabın öz nüsxələrində yer almaqdadır [Encyclopedia Britannica, Torah].

İslam dini yaranaraq, inkişaf etdiyi zaman qarşıda duran ən vacib məsələlərdən biri Məhəmməd Peyğəmbərə gələn vəhylərin kitab halına salınması idi. Peyğəmbərin sağlığında ikən toplanan vəhylər ayə və surələr şəklində "Qurani-Kərim" adlandırığımız müqəddəs kitab şəklinə salınmışdı. Qurani-Kərimin özündə vəhy olaraq gələn bu ayələrin qiyamətə qədər qorunacağı və təhrif oluna bilməyəcəyi ilə bağlı ayə yer almaqdadır. Lakin Qurani-Kərimdə yer alan və İslamın təməlini təşkil edən müəyyən hökm və qaydalar vardır ki, onların Peyğəmbər tərəfindən mütləq izahı və gələcək bəşəriyyətə çatdırılması üçün praktiki nümayiş olunması vacib idi. Peyğəmbərin sağlığında ikən və vəfatından sonra bu praktikanın gələcək nəsillərə çatdırılması üçün hədis anlayışı meydana gəldi. Peyğəmbərin davranışları, bu və ya digər hökmlə bağlı verdiyi tövsiyə və əmrlər bəzən təhrif olunur və müəyyən təəssübkeşlik səbəbləri ilə saxta hədislər meydana gəlirdi. Bunun üçün ulumul-hədis adlanan elm sahəsi meydana gəlmişdi. Hədis elmi iki əsas hissəyə - rivayətul-hədis və dirayətul-hədis qismlərinə bölünürdü ki, burda erkən dövr hədis alimlərindən etibarən hədislərin sənəd bölümü, yəni hədisi bir-birinə

ötürən şəxslərin etibarlılıq və ədalət səviyyəsi, həmçinin, mətn bölümü, yəni mətnin məzmununun Allah Rəsulunun kəlamına uyğun olub-olmadığı araşdırılırdı. Mətnşünaslıq elminin müəyyən metodları məhz İslam hədis elmləri vasitəsilə meydana gəlmiş və günümüzdə də tətbiq olunmaqdadır. Hədisin mətnini araşdırarkən təkcə Peyğəmbərin deyil, səhabələrin, onlardan sonra gələn nəsilərin də hədisi rəvayət etmə üslubu dirayətul-hədis tərəfindən araşdırılır. İslam dini nöqtəyi-nəzərindən dirayətul-hədis elmini məhz ilk mətnşünaslıq elmlərindən biri olaraq adlandırmaq mümkündür. Məhz dirayətul-hədisdən fiqhul-hədis, qaribul-hədis, ixtilaful-hədis və digər sahələr meydana gəlmişdi ki, bu sahələrin hər biri mətnin məzmununu, yazı üslubunu, mətndəki arxaik və ümumişlək olmayan sözləri araşdırmaq baxımından əhəmiyyət kəsb edirdi. [Rohai B., Hadzrullathfi S., Omar S, 2017: 262-273]

İkinci əsas istiqamət tarixi hadisələrin, elmi məlumatların və yazılı ədəbiyyat nümunələrinin qələmə alınması idi. Tarixi kitabların yazı metodologiyası müxtəlif səbəblərdən dolayı fərqli dövrlərdə müxtəlif üsullarla inkişaf edirdi. Lakin üsulların çoxalmasına baxmayaraq, hər zaman hansısa bir yazı mədəniyyətində vahid ortaq yazı metodları mövcud olmuşdur. Məsələn, İslam alimlərinin qələmə aldıkları tarixi əsərlərdə müəyyən ortaq üslub mövcud idi. Əsərin müqəddiməsi, fihristi (mündəricatı), gedişatı, sonluğu, müəllifin avtobioqrafik məlumatları təxminən oxşar formada tərtib olunurdu. Əksər hallarda əsəri qələmə alan xəttatın yazı üslubu burada önəmli rola malikdir. İslam alimləri tərəfindən tərtib olunan əsərlər məzmunundan asılı olmayaraq, yazı ədəbinə uyğun bir şəkildə, Allaha, Onun peyğəmbərinə və övlialara həmd və salamlarla başlayır. Bu zaman Allahın İsmi-Şərifləri, Qurani-Kərimdən ayələr, kitabın fəsillərinin və ya bölümlərin adları bir qayda olaraq fərqli rəngdə yazılmalı idi. Təbii ki, burada yazı

vasitələrinin əlçatan olması da mühüm rol oynayır. Elmi əsərlərlə yanaşı, müxtəlif şeir növləri forma və məzmununa görə, həmçinin, xəttatın peşəkarlığına və zövqünə uyğun olaraq qələmə alınır. Piktografik yazı növlərinin inkişafı müxtəlif cəmiyyət və mədəniyyətlərdə müxtəlif cür baş verirdi. Məsələn, Latın əlifbasının təsiri ilə Avropada uzun müddət piktoqrafik yazı latın qrafikasından təsirlənərək, qələmə alınmışdır. Minuskulların yaranması və inkişafı (Yunan minuskulu, Karolinq minuskulu və s.) yazı qaydalarına birbaşa təsir göstərmişdi. Yaxud, İslam dinində canlı varlıqların təsvirinə olan birmənalı neqativ münasibət xəttatlıq sənətinin inkişafına və piktoqrafik yazının daha gözəl forma almasına, bədii sənət növünə çevrilməsinə təkan vermişdi.

Üçüncü əsas istiqamət qanunların yazıya alınması idi. Misal olaraq, Babil hökmdarı Hammurapinin qanunları sət daş üzərində həkk olunmuşdu. Burada istifadə olunan qədim dil üslubuna həmin dövrə aid bir sıra kitabələrdə rast gəlmək mümkündür. Qanunların gələcək nəsillərə çatması və dövlət idarəetməsində tətbiq olunması üçün müxtəlif alət və vasitələrdən istifadə olunurdu. Bütün bunlar həmin dövrün idarəçilik formalarını tədqiq etməklə yanaşı, qədim sivilizasiyaların mədəni inkişaf səviyyəsini də öyrənməyə imkan verir. Bu qanunların tərtibi və istifadəsində unikal hadisələrə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Çingiz xanın qanunları (Böyük Yasa) orijinal mətn formasında günümüzədək gəlib çatmamışdır. Bu qanunları araşdıran tarixçilər belə qənaətə gəlməkdədirlər ki, Çingiz xanın sağlığında bu qanunlar yazıya köçürülməmiş, şifahi olaraq bəyan edilmişdir. Bu qanunların Ugede xanın hakimiyyəti dövründə yazıya alındığı və Fəzlullah Rəşidəddin, həmçinin, əl-Məkrizi tərəfindən subyektiv yanaşmalarla əsərlərinə daxil etdikləri ehtimal olunur. Bu qanunlar XVII əsrdə qəbul edilmiş oyrat-monqol Böyük Çöl qanunun (İki Saadcin Biçik) özəyini təşkil

etmişdi. Bu qanunların da orijinal mətni günümüzədək gəlib çatmamışdır. Bu qanunlar orijinal mətnə sahib olmadıqları üçün digər əsərlər içərisində tədqiq edilməkdədir və Monqol feodal quruluşu ilə bağlı məlumatların yad məzmunlu əlavələrlə əldə edilməsinə səbəb olmaqdadır [Санчилов В. П., 2000: 15-19].

Mətnşünaslıqla bağlı problemlər üç əsas istiqamətdə tədqiq olunur: Əsərlərin müəllifinin və mətnin orijinallığının müəyyənəşdirilməsi (atribusiya); əlyazmaların tərtibi qaydalarının və məzmununun növünə, dövrünə, mədəni mənsubiyyətinə görə araşdırılması; mətnin arxetipliyinin müəyyənəşdirilməsi.

Əsərlərin müəllifinin və mətnin orijinallığının müəyyənəşdirilməsi zamanı plagiat, saxta ədəbi materiallar və mistifikasiya, həmçinin, mətnin rekonstruksiyası zamanı orijinallığının qorunma səviyyəsi araşdırılır. Mətnşünas üçün bu araşdırma zamanı əsas qaynaqlardan birini avtoqraf təşkil edir. Bu zaman mətnin tamamının müəllifin öz xəttilə tərtib olunması və yaxud sadəcə hədiyyə avtoqrafın qeyd edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sonuncu inskript adlanır və zamanla avtoqraf anlayışının dəyişilməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Orta əsrlər dövründən fərqli olaraq, Yeni çağdan etibarən görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin müxtəlif kitablar, hədiyyəlik əşyalar və s. üzərində imza atması anlayışı da avtoqraf adlanmağa başlamışdır. Bu zaman müəyyən bir problem ortaya çıxır; artıq əlyazma və ya kitabın məzmunu və mövzusu ikinci plana keçir, əlyazmanın orijinallığı daha dəqiq araşdırılmağa başlanılır. Tarixi sənədlər, memuarlar, elçilərin məktubları, görkəmli şəxslərin məktubları əsasən elmi məqsədlərlə toplansa da, burada kolleksiya psixologiyası artıq əsas rol oynayır. Görkəmli şəxslərin dəst-xəttini və əl yazısını nəyin bahasına olursa olsun əldə etməyə çalışan zəngin kolleksionerlərin meydana gəlməsi

mətnşünaslıq elmində növbəti bir mərhələnin yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, əvvəlki dövrlərdə subyektiv və obyektiv səbəblərdən – dini inanclar, prinsiplial fəlsəfi-ideoloji mövqe və ya düşüncə tərzinin fərqli olması səbəbindən məzmun etibarilə saxtalaşdırılan orijinal mətnlər artıq maddi və ictimai-siyasi dividentlər əldə etmək üçün saxtalaşdırılmağa başladı ki, bu da plagiatın sürətlə yayılmasına şərait yaratdı. Burada mühüm bir məsələni qarışdırmamaq vacibdir; orijinal mətnin yox olma təhlükəsi səbəbilə üzünün köçürülməsi, qrafik originalın olduğu kimi tərtib olunması artıq plagiat hesab oluna bilməz və faksimile anlayışı ilə ifadə olunur [Текстология, 2001:].

Əlyazmaların tərtibi qaydalarının və məzmununun növünə, dövrünə, mədəni mənsubiyyətinə görə araşdırılması mətnşünaslığın əsas problemlərindən biridir. Əlyazmalar növünə və tərtib vasitələrinə görə bir neçə qismə ayrılır: növünə görə elmi əlyazmalar, bədii əlyazmalar, bioqrafik əlyazmalar, dini əlyazmalar, bestiariyalar və s., quruluşuna və yazı vasitələrinə görə isə (piktoqrafik nöqtəyi-nəzərdən) illüminasiyalı əlyazmalar (rəngli təsvirlərlə, miniatür və ornamentlərlə bəzədilmiş əlyazmalar), palimpsestlər (təkrar istifadə olunmuş perqamentlər), papiruslar, mum kitabələr, çap əsərləri və s. anlayışlarla zəngindir. Dövrünə görə əlyazmalar tarixin gedişatına uyğun olaraq təsnifatlandırılmaqdadır. Bu, həm ümumi tarixi dövrü (məsələn, qədim dövr əlyazmalar, erkən orta əsrlər dövrü əlyazmalar və s.), həm də hansısa lokal dövrü əhatə edə bilər (XIV əsr Çin horizontal qatlama təsvirləri, III əsr İncil - Oksirinx papirusu, Çester Bitti papirusları və s.). Mədəni mənsubiyyətinə görə əlyazmalar – sivilizasiyaların yaranması və inkişafından dolayı, həmin sivilizasiyanın yerləşdiyi coğrafi mövqeyə görə adlandırılmaqdadır. Misal olaraq, Qahirə henizası, Çakos qanunu və s. əlyazma nüsxələrini əhatə edən Misir əlyazmaları müəyyən mədəniyyətin

əlamətlərini özündə birləşdirməkdədir. [L'Évangile de Judas, 2006:]

Mətnşünaslığın əsas istiqamətlərindən biri də mətnin arxetipliyinin müəyyənləşdirilməsidir. Arxetip yazılı abidənin ən qədim və ilkin nüsxəsi olub, digər nüsxələrin törədiyi əsas mətn hesab olunur. Adətən arxetiplər naməlum müəlliflər və yazarlar (xəttatlar) tərəfindən qələmə alınır. Dünyada bir çox mətnşünaslıq məktəbləri hər hansı əsərin arxetipini bərpa etməyi birinci hədəf olaraq görürlər. Filologiyada arxetip anlayışı təbii və bəsit anlaşılan bir məfhum olduğu qədər də mürəkkəb və qarışıqdır. Belə ki, mətnin orijinallığını və ilkin qaynağını

araşdırarkən protoqrafla arxetip fərqli və ya uyğun ola bilərlər. Arxetip məzmununa görə öz mətni surətlərindən daha fərqli olduğu halda, protoqraf digər əlyazmaları ilə daha oxşar məzmunu sahibdir.

Ümumilikdə mətnşünaslıq elminin mətnə, məzmunu, müəllifə aid metodları hər yazılı abidə növünə görə fərqlənir. Yazı üslubu, yazı vasitələri, müəllifin həyat və yaradıcılığı və ya ümumiyyətlə müəllifin olmaması və bilinməməsi metodologiyanı fərqli edən və genişləndirən amillərdir. Bu metodların tətbiqi bilavasitə mətnşünasdan və tədqiq olunan yazıdan asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

Encyclopedia Britannica, Torah, by the Editor of Encyclopedia Britannica Adam Augustyn. <https://www.britannica.com/topic/Torah>

L'Évangile de Judas (2006), Traduction intégrale et commentaires des professeurs, fr. Rodolphe Kasser, eng. Marvin Meyer ger. Gregor Wurst. — Flammarion

Rohai B., Hadzrullathfi S., Omar S (2017), Consolidation of Ulum al-Hadith to the Society, International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences, October, Vol. 7, No. 10, pp.262-273

Санчиров В. П (2000). Историческое значение Джунгарского съезда монгольских и ойратских князей 1640 г. // Вестник КИГИ РАН. — Элиста: Изд-во КИГИ РАН, № 2.

Текстология (2001) // Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А. Н. Николюкина. — Институт научной информации по общественным наукам РАН: Интелвак, Стб. 1064—1066 — 1596 с.